

דְּרָשׁוֹת

בס"ד

פרשות מטות-מסעי, תשע"ז, מספר 1229

תרומת הארכאולוגיה להבנת חלוקת הנחלות לבני מנשה ולבנות צלפחד

אריה בורנשטיין

אמורות היו להיכנס לארץ חמש נכדותיו, בנות צלפחד, אשר כבנות הייתה נמנעת מהן קבלת נחלה. בעקבות תביעתן ממשה, נקבעה הלכה הנזכרת בפרשת פינחס: "וְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תְּדַבֵּר לְאָמֵר אִישׁ כִּי יָמוּת וְבֵן אֵין לוֹ וְהַעֲבַרְתֶּם אֶת נַחֲלָתוֹ לְבָתוֹ" (במ' כז:ח). מחשש להעברת נחלת חפר, כולה או חלקה, לבני שבט אחר, נקבע: "וְכָל בֵּית יִרְשֶׁת נַחֲלָה מִמָּטוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְאֶחָד מִמְשַׁפְּחַת מִטָּה אֲבִיהָ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה" (במ' לו:ז-ח). בנות צלפחד חויבו להתחתן עם בני שבט מנשה, ובכך הבטיחו את שלמות נחלת השבט.

ביצוע בפועל של התנחלות הצאצאים של חמשת בני מנשה ונכדותיו של חפר בעבר הירדן המערבי מפורטים בספר יהושע:

וְיָהִי לְבְנֵי מְנַשֶּׁה ... לְמִשְׁפַּחְתָּם, לְבְנֵי אֲבִיעֶזֶר וְלְבְנֵי חֶלֶק וְלְבְנֵי אֲשֵׁרָאֵל וְלְבְנֵי שָׁכֵם וְלְבְנֵי חֲפֹר וְלְבְנֵי שְׁמִידָע ... הַזְּכָרִים לְמִשְׁפַּחְתָּם. וְלְצִלְפַּחֵד בֶּן חֲפֹר ... לֹא הָיוּ לוֹ בְּנִים כִּי אִם בָּנוֹת, וְאֵלָה שְׁמוֹת בְּנֹתָיו מַחֲלָה וְנֹעָה חַגְלָה מְלָכָה וְתַרְצָה. ... וַיִּתֵּן לָהֶם אֵל פִּי ה' נַחֲלָה בְּתוֹךְ אֶחָי אֲבִיהֶן. וַיִּפְּלוּ חֲבָלֵי מְנַשֶּׁה עֲשָׂרָה (י' ז:ב-ה).

לכאורה, בעבר הירדן המערבי התנחלו שש משפחות של שבט מנשה (אביעזר, חלק, אשריאל, שכם, חפר ושמידע). לפי זה, נחלתו של חפר הייתה אמורה להיות דומה לאחרות, ולהתחלק בין חמש נכדותיו (מחלה, נעה, חגלה, מלכה ותרצה). אך ספר יהושע מדגיש שבני השבט קיבלו עשרה חלקים, ולפי התיאור בו, מעמדה ושטחה של כל אחת מהנחלות של נכדות חפר, דומה לנחלת כל אחד מהבנים האחרים. עניין זה נדון על ידי חז"ל (בבא בתרא ק"ח ע"ב), ומסקנתם הייתה שבנות צלפחד קיבלו חמישה חלקים דומים לנחלת הבנים, בשל צירוף של "זכויות" שהיו ליוצאי מצרים ממשפחתו של חפר: נחלה כפולה בשל זכותו בכבוד, נחלה כפולה בשל זכות בכורו של חפר - צלפחד, שיצא ממצרים מעל גיל 20. ייתכן גם שנזקפה לזכותו נחלה נוספת של בן נוסף של חפר, שהיה מעל גיל 20 בצאתו ממצרים. סך הכול חמישה חלקים.

לכאורה, דיון זה דומה לדיונים הלכתיים אחרים על מהלכים היסטוריים שנעשו בתקופת המקרא, וללמוד סוגיה תלמודית זו קשה להבין את המעורר הקרקעי אשר עמד מאחורי ההתלבטויות התלמודיות. אולם תגלית ארכאולוגית חשובה מאפשרת לחבר את הדיון התלמודי הזה אל הריאליה של ההתנחלות בשומרון בתקופת המקרא.

הגודל העצום של שטח הנחלה של בנות צלפחד זכה להארה מרתקת בראשית המאה ה-20, עם חשיפתו של ארמון מלכי ישראל בעיר שומרון (סבסטי), וחשיפת בית מחסנים גדול שהוקם ממערב לארמון. הקמתו של הארמון מתוארכת לימי בית עמרי (ראשית המאה התשיעית לפנה"ס), ואילו בית המחסנים הוקם כנראה

סופו של ספר במדבר עוסק בעניינים הקשורים ביישוב ארץ ישראל: היחס ליושבי הארץ, הורשת הארץ, גבולות ארץ כנען, חובת כיבוש הארץ, באי הארץ והקצאת ערי לוויים וערי מקלט. העניין האחרון עוסק בזיקה המשפחתית של כל פרט מישראל לנחלתו: "ולא תסב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה, כי איש בנחלת מטה אבותיו ידבקו בני ישראל" (במד' לו:ז). שיטת חלוקת הנחלות לשבטי ישראל בארץ כנען מתוארת כדלקמן:

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: לְאֵלָה תַחֲלַק הָאָרֶץ בְּנַחֲלָה בְּמִסְפַּר שְׁמוֹת. לְרֵב תְּרֵבָה נַחֲלָתוֹ וְלַמְעֵט תַּמְעִיט נַחֲלָתוֹ אִישׁ לְפִי פִקְדוֹ יִתֵּן נַחֲלָתוֹ. אַךְ בְּגוּרֵל יַחֲלַק אֶת הָאָרֶץ לְשְׁמוֹת מִטּוֹת אֲבֹתָם יִנְחֵלוּ. עַל פִּי הַגּוּרֵל תַּחֲלַק נַחֲלָתוֹ בֵּין רֵב לַמְעֵט (שם כו:גב-נה).

מפסוקים אלה למדו חז"ל (בבא בתרא ק"ז ע"א - ק"ט ע"ב), כי גודל השטח שיועבר לבית האב יהא תואם למספרם היחסי של בני השבט שנכנסו לארץ, ועליהם נאמר: "לְרֵב תְּרֵבָה נַחֲלָתוֹ וְלַמְעֵט תַּמְעִיט נַחֲלָתוֹ", אך החלוקה הפנימית של הנחלות בתוך תחומו של כל שבט ושבט, תהא לפי מספרם של יוצאי מצרים הנקראים בפרשתנו: "מִטּוֹת אֲבֹתָם". ואכן, התלמוד מדגיש: "משונה נחלה זו מכל נחלות שבעולם. שכל נחלות שבעולם, חיינ יורשין מתים, וכאן מתים יורשין חיינ" (ירושלמי ב"ב פ"ח ה"ב; בבלי, שם, ק"ז ע"א). כמו כן, התלמוד מדגיש, שזכותו של בכור שיצא ממצרים תישמר, בין אם הוא ראש בית האב, או בנו הבכור, והוא יקבל נחלה כפולה. מן הדיון התלמודי עולה כי שם הנחלה ייקרא בשמו של ראש בית האב שיצא ממצרים ("לְשְׁמוֹת מִטּוֹת אֲבֹתָם יִנְחֵלוּ").

זכו בנות צלפחד, ונכתבו על ידי דיני הנחלות (בבא בתרא ק"ט ע"א), ויש להוסיף לכך גם את הפירוט הרב בספר יהושע של נחלת מנשה בעבר הירדן המערבי.

עם הכניסה לארץ, קיבל בית האב מקרי את נחלת מנשה בעבר הירדן המזרחי (אזור הגלעד והבשן, דב' ג:טו; יהו' יז:א), וששת בתי האב הנותרים: אֲבִיעֶזֶר, חֶלֶק, אֲשֵׁרָאֵל, שָׁכֵם, שְׁמִידָע וְחֲפֹר בעבר הירדן המערבי, בנחלה שהשתרעה במרכז ובצפון השומרון ועד מישור החוף במערב (יהו' טז:ו-י; יז:ז-י).

לחמשת ראשי בתי האבות הראשונים היו צאצאים זכרים, ואילו לראש בית האב חֲפֹר לא היו צאצאים זכרים ערב הכניסה לארץ, כיוון שצלפחד בנו של חפר, ואולי גם בן נוסף שיצאו ממצרים, מתו במדבר (בבא בתרא ק"ח ע"ב). מתוך משפחתו הענפה של חֲפֹר,

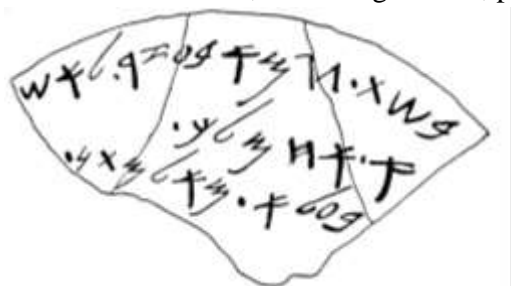
* ד"ר אריה בורנשטיין, ההתמחויות לתנ"ך וללימודי ארץ-ישראל במכללות האקדמיות "תלפיות" ו"אורות-ישראל", ו"מכון אבשלום" לדיעת הארץ.

תודעת הנחלה, וההוראה "ולא תסב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה, כי איש בנחלת מטה אבותיו ידבקו בני ישראל" (במ' לו:ז), מתוארות בסיפור כרם נבות, כסיבה העיקרית לסירובו של נבות הזירעאלי להעביר את נחלתו לאחאב מלך ישראל. אחאב עצמו לא יכול היה לעשות דבר כנגד הוראה זו (מל"א כא:ג-ד).

נאה נדרש במדרש תנחומא (פר' בהר סימן ד): "חביבה עלי ארץ ישראל שקידשתי אותה מכל הארצות, תדע לך כשהיתה ארץ ישראל מתחלקת לשבטים, לא היתה עוברת משבט לשבט, אלא [נחלקת] כל שבט בפני עצמו, תדע לך וראה כמה דינין דנו בנות צלפחד שלא תתעבר נחלתן משבט לשבט אחר, והודה הקדוש ברוך הוא לדבריהם, שנאמר: פן בנות צלפחד דברת (במ' כז:ז), ולא תסב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה אחר (במ' לו:ט).

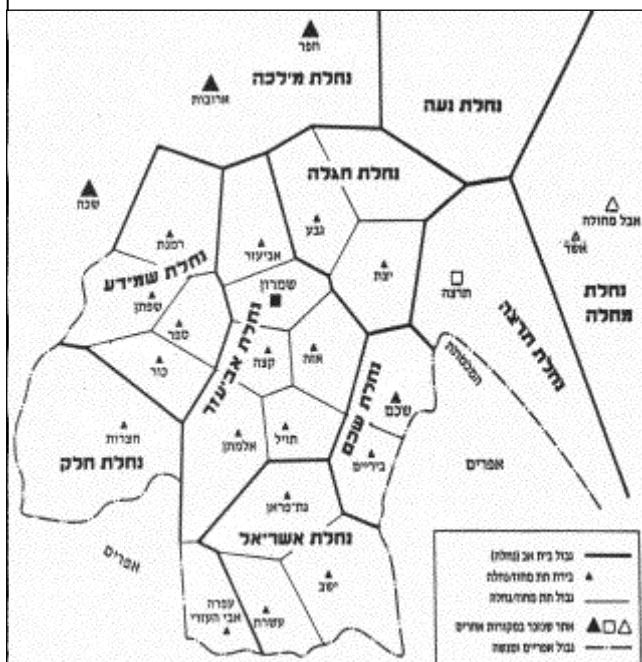
איור מס' 1: אוסטרקון מס' 28 משומרון הכתובת על החרס: **בשת** (בשנת) 15 (למלכותו של המלך יואש כנראה) (מנחלת) **אבעזר** (לפקיד בעיר שומרון) **אשא אחמלך** (השולח) **בעלא** (היישוב) **אלמת**

מקור: G.A. Reisner et al., 1924. Excavations at Samaria, Cambridge Mass., p. 241

איור 2: מפה סכמטית של חלוקת נחלות בני מנשה בעבר הירדן המערבי (אזור השומרון) קווי הגבול בין הנחלות שורטטו בשיטת 'הפוליגונים של טיסן'. ניתן לראות כי נחלת בנות צלפחד התפרסה על פני יותר ממחצית השטח, והייתה גדולה ב-11 אחוזים משטח נחלת הבנים האחרים.

עיצוב המפה: אריה בורנשטיין

מעט מאוחר יותר ("יתכן שבימי יואש או ירבעם בן יואש מלכי ישראל). באחד מחדרי בית המחסנים, נתגלו כ-100 חרסים (אוסטרקונים), ועליהם כתיבה בדיו של רישום העברת תוצרת חקלאית או מס מאחוזות פרטיות שביישובים שונים בנחלת מנשה, אל פקידים או שרים, אשר ישבו בעיר שומרון.¹ הרישום על החרסים כלל את שנת שלטונו של המלך (כנראה שמדובר במלך יואש ובנו ירבעם השני); שם היישוב שממנו נשלחה התוצרת או המס לעיר שומרון; שם השולח; שם המקבל, ולהפתעת החוקרים, בחלק מהחרסים נרשם שמה של נחלת בית האב. שמות הנחלות שהופיעו בחרסים היו: **אביעזר**, **שמידע**, **אשריאל**, **חלק**, **שכם**, **חגלה** ו**נעה**. כיוון שכמחצית הכתובות על גבי החרסים היו מטושטשות, יש להניח שבהם היו רשומים שמות הנחלות החסרות (מלכה, מחלה ותרצה).

במחקרים שונים, שנעזרו בתוצאות הסקר הארכאולוגי הייחודי והיסודי שנערך באזור השומרון על ידי פרופ' א' זרטל,² זוהו רוב היישובים שמהם נשלחה התוצרת החקלאית לעיר שומרון. כיוון שבחלק מהאוסטרקונים נכתב שם הנחלה שבה נמצא היישוב, היה אפשר לעצב מפה של נחלות בני משפחת מנשה (איור 2),³ שהשתרעה בין נחל קנה בדרום ועד עמק יזרעאל בצפון, ובין הירדן במזרח עד למורדות המערביים של השומרון,⁴ בשטח של כ-1,300,000 דונם. להפתעתנו, הסתבר שנחלת בנות צלפחד הייתה גדולה ביותר, וכללה שטח של כ-700,000 דונם, הגדול ב-11% משטח נחלת ה"בנים". נחלת חמש בנות צלפחד כללה בתוכה את העמקים הפוריים של צפון השומרון; מלכה זכתה בעמק דותן (שם כנראה שכנה העיר "חפר"), חגלה בעמקי רמה וסנור, מחלה בבקעת הירדן, תרצה בעמק ואדי פרעה ונעה בבקעת בזק. לכל אחת מהן היה שטח נרחב של הרים וגבעות סביב אותם עמקים. אין זה פלא, אפוא, שחז"ל נדרשו להסביר במה זכו הבנות לשטח כה גדול.

האוסטרקונים משומרון מוכיחים, כי תודעת הנחלה ושמה נשמרו במשך דורות רבים, ומקום יישוב הוגדר לא רק בנחלה שבטית, אלא גם בנחלת בית אב.

1 פקדי השומרון מתוארים בדברי הנביא עמוס במילים חריפות כגון: "השכבים על מטות שן וסרחים על ערשותם... ולא נחלו על שִׁבְר יוֹסֵף... (עמ' ו:א-ה וראו גם: הושע ה:יא; יב:ח-ט; עמ' ג:ט-י; ד:א-ו; ו:ג-ו ועוד).

2 א' זרטל, 1992. סקר הר מנשה - קער שכם. חיפה; הנ"ל, 1996. סקר הר מנשה - העמקים המזרחיים וספר המדבר. חיפה; הנ"ל ונ' מרקס, 2000. סקר הר מנשה - מנחל עירון לנחל שכם. חיפה; הנ"ל, 2005. סקר הר מנשה - מנחל בזק עד הסרטבה. חיפה; הנ"ל, 2012. סקר הר מנשה - בקעת הירדן התיכונה. חיפה.

3 על פירוט העניינים השונים שבתגלית של האוסטרקונים מהעיר שומרון, וזיהוי המקומות, ראו: א' בורנשטיין, 1992. "מנהל וכלכלה של ארץ מנשה חרסי שומרון", בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון**, א, עמ' 66-121.

4 משפחות מנשה לא הצליחו להתנחל באזור השרון. הדבר הועלה על ידיהם בתלונתם לפני הושע (יהו' יז:טז). אזור זה זכה לשם מיוחד שלא נזכר בין הנחלות: "שכה" (מל"א ד:י).

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף